

В.В. Томазов

Інститут історії України

НАН України (м. Київ)

МІЖ ОТТОМАНСЬКОЮ ПОРТОЮ І РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ: ІСТОРІЯ ДИНАСТІЇ МАВРОКОРДАТО

Як і багато представників грецької торгової аристократії, члени роду Маврокордато переселилися до Константинополя, тоді столиці Османської імперії і найбільшого торговельного центру Середземномор'я, та облаштувалися в районі Фанар, де знаходилась резиденція православного патріарха. Верхівка православного духовництва і грецького купецтва, послуговуючись власними політичними і діловими зв'язками з правителями європейських держав та спираючись на значний капітал, мала величезний вплив на політику Оттоманської Порти, користувалася певними привілеями і обіймала чільні посади в османській державній ієрархії. Так, зокрема, практично спадковими для кількох сімей греків-фанаріотів – Маврокордато, Суццо, Караджа, Стурдза, Іпсіланті, Ханджері, Мурузі – стали посади великого драгомана Порти, драгомана адміралтейства, господарів Молдови і Валахії.

З другої половини XVII ст. греки-фанаріоти все активніше проникають в господарське і політичне життя Молдови і Валахії, включених до складу Османської імперії після тривалої і запеклої боротьби. Цьому сприяло протегування турецької влади, що використовувала освічених греків-фанаріотів для управління підкореними територіями. Фанаріоти, які не мали коренів у Молдові і Валахії, були надійнішими провідниками турецької політики в цих князівствах. До того ж, фанаріоти широко займалися торгівлею, як і представники молдавської і волоської еліти, і вже мали тісні контакти з місцевою знаттю. Користуючись заступництвом господарів-греків і константинопольського патріархату, вони зосередили у своїх руках значну владу. У другій половині XVII ст. греки склали значну частину молдавського і волоського боярства і вищого духовництва, все більше відтісняючи на другий план місцеву еліту¹. Це сприяло зростанню антигрецьких настроїв. Так, в 1653 р. в Яссах спалахнуло повстання, спровоковане претендентом на молдавський престол Георгієм Стефаном. Обвинувативши господаря Василя Лупу в покровительстві грецьким купцям і боярам, Георгій Стефан підштовхнув обурених городян до бунту. Грек Павло Алеппський, описуючи погроми грецьких будинків, зауважував: "греки... сильно поневолили молдаван і принижували їх ... День і ніч вони змушені працювати, щоб платити грекам, подібно тому, як ми щодо турків"². 1671 р. проти греків-фанаріотів і господаря Георгія Дуки виступили молдавські бояри, що призвело до нового народного повстання.

Проте це не вплинуло на стан речей в Молдові і Валахії. Прагнучи зміцнити свою владу в Дунайських князівствах, турецький уряд на початку XVIII ст. змінив систему управління: у політичному житті країн виняткове місце було відведено фанаріотам, які вже й до цього грали провідну роль в князівствах. Відтоді господарями призначалися переважно представники відомих грецьких родів – Кантакузенів, Мурузі, Маврокордато, Гика та інших, при чому, як правило, на трирічний термін. Васальні права Молдови і Валахії було порушено. Господарі практично перетворилися на османських губернаторів, що мали всю повноту влади усередині князівства, і повністю залежали від волі Порти. Ворожнеча, яка існувала між місцевою елітою з одного боку і греками-боярами з господарем-фанаріотом на чолі з іншого, також була одним з елементів стримування антитурецького руху, оскільки заважав створенню єдиного фронту пригноблених народів під спільним гаслом захисту національної державності та православ'я.

Проте діяльність далеко не всіх господарів-фанаріотів носила такий вже шкідливий для Молдови і Валахії характер. Якраз представники династії Маврокордато намагалися чимало зробити для поживлення економічного розвитку Дунайських князівств.

¹ *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев, 1964. – С. 249.

² *Павел Алеппский.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидияконом Павлом Алеппским. – М., 1896. – Вып. V. – С. 104.

Рід Маврокордато бере свій початок від хіоського купця Лаурента Маврогордато (1547, о. Хіос – ?) і Елені Массимо³. Один з синів цього подружжя – Микола Маврогордато (1599, Хіос – 1652, Константинополь) переселився з о.Хіос до Константинополя, де значно примножив свій капітал, займаючись торгівлею шовком. Нашадки Миколи Маврогордато стали називатися Маврокордато. Зміна прізвища, судячи з усього, пов'язана з неправильним прочитанням при написанні латиницею букви "G" як "C"⁴. Становище Миколи серед впливових родів Фанара і при турецькому дворі зміцнив шлюб з Роксаною Скарлатівною (1610, Константинополь – 1684, Константинополь), правнучкою господаря Валахії Раду Міхні, відомого своїм протегуванням грекам-фанаріотам. За ім'ям тестя Миколи – багача Скарлата, постачальника худоби для султанського двору – і вся гілка роду одержала прізвисько Скарлаті⁵.

З нащадків Миколи і Роксани найбільшої слави зажив молодший з синів – Олександр Миколайович (1641*, Константинополь – 1709, Константинополь), великий драгоман Порти в 1673–1709 рр., найважливіша фігура в зовнішній політиці Оттоманської імперії. Практично всі міжнародні зв'язки з європейськими країнами знаходилися в руках О.Маврокордато.

Він дістав блискучу освіту в університетах Італії: в Падуї і Болоньї вивчав філософію, право і медицину, отримав ступіні доктора медицини і філософії. У Римі в грецькій колегії св. Афанасія вивчав мови. Він досконало володів, окрім рідної грецької, турецькою, італійською, французькою мовами. Свою кар'єру почав професором риторики в грецькій школі у Фанарі, мав лікарську практику. Олександр був добре відомий вченим Європи своїми працями з богослов'я, історії, медицині, цивільного права.

Блискуча освіта, значні зв'язки і різні таланти Олександра привернули до нього увагу турецьких сановників, і у 1673 р. він був призначений драгоманом султанського дивана. Доля неодноразово підносила О. Маврокордато до найвищих сходинок османської державної ієрархії, і неодноразово йому загрожувала страта. Зокрема, після поразки турецької армії 1683 р. при облозі Відня, Олександр Маврокордато був заарештований і засуджений до страти, оскільки був одним з прихильників облоги австрійської столиці. Але йому вдалося відкупитися, пожертвувавши всім своїм величезним майном. Незабаром Олександр Маврокордато поновив свій вплив та знов посів уряд великого драгомана. 1688 р. він був призначений послом Османської імперії при дворі австрійського імператора Леопольда I для підписання чергового мирного договору між державами, проте в цей час в Константинополі відбулися значні зміни в уряді – візир, що протегував О. Маврокордато, потрапив у немилість. Щоб уникнути опали Олександр домовився про своє інтернування на території Австрійської імперії як військовополоненого, чекаючи вигідної політичної кон'юнктури в Константинополі. Незабаром до влади знов прийшли друзі О. Маврокордато, і він повернувся на свою посаду. У 1698–1699 рр. Олександр був другою особою в турецькій делегації на Карловіцькому мирному конгресі, на якому вироблялися умови підписання мирного договору між Османською імперією і країнами-членами Священної ліги – Австрією, Венецією, Польщею і Росією⁶. Російський дипломат П.А.Толстой, котрий брав участь у роботі конгресу, характеризував О.Маврокордато як чудово освічену людину і досвідченого дипломата.

За родовідними документами Маврокордато відомо, що 1698 р. Олександр від султана Мустафи II був пожалуваний титулом князя Молдавського⁷.

³ Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2. – P. 79; Stourdza M.D. Grandes familles de Grece, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et genealogique. – Paris, 1983. – P. 320.

⁴ Argenti P. Ibid. – V. 1. – P. 84.

⁵ Ibid. – V. 2. – P. 79.

* У науковій літературі зустрічається й інша дата народження – 1637 р.

⁶ Більш детально про Олександра Маврокордато див.: Comarino N. Alexandre Mavrocordato le Grand Dragoman. – Salonique, 1969.

⁷ Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1412, оп. 12., спр. 9., арк. 11; Ф. 1343, оп. 46, спр. 520, арк. 10; Дворянские роды Российской империи / Под ред. С.В. Думина. – М., 1996. – Т. 3: Князья. – С. 228.

Старший з синів Олександра від шлюбу з дочкою фанаріота Костянтина Хрісосколеоса Султаною (? – 1694, Константинополь) – Скарлат Маврокордато (1678, Константинополь – 1699, Тирговіште (Валахія)) одружився 1698 р. у Бухаресті з Глінкою Бринковяну, дочкою бунтівного господаря Валахії Костянтина Бринковяну⁸. К. Бринковяну одержав від австрійського імператора титул князя Священної Римської імперії, але відмовився від прогабсбургської орієнтації і виношував плани звільнення Валахії від турецького ярма, спираючись на союз з Російською імперією. Політика цього господаря користувалася підтримкою з боку волоської аристократії, тому споріднення з ним сприяло доброзичливому ставленню до представників роду Маврокордато з боку місцевої знаті. Симпатії молдавської і волоської еліти та приналежність до впливового в Константинополі клану забезпечили другому з синів Олександра Маврокордато – Миколі – престоли Молдови і Валахії.

Микола Олександрович Маврокордато (1680, Константинополь – 1730, Бухарест) двічі призначався османським урядом господарем Молдови – в 1709–1710 і 1711–1715 рр., а в 1715–1716 і 1719–1730 рр. займав престол господаря Валахії. Він, як і його батько, належав до числа найосвіченіших людей свого часу. Діставши освіту в університетах Італії, Микола вільно володів французькою, італійською, турецькою і латинською мовами, був блискучим знавцем філософії і теології.

Він добре розумів, що із зубожілого, розореного постійними поборами населення Молдови навіть каральними методами неможливо зібрати податки. Необхідність змін в управлінні господарством країни була очевидною. Тому Микола Маврокордато урочистою грамотою під страхом прокляття заборонив практику стягнення податків за кілька років наперед, яка стала звичною в Молдові⁹. Взагалі, в своїй політиці Микола намагався спиратися на молдавське і волоське селянство, оскільки зіткнувся із запеклою опозицією аристократії, котра не бажала суттєвих змін. М. Маврокордато зберігав лояльність щодо Османів, намагаючись таким чином розв'язати собі руки для економічних реформ у своїх володіннях. Місцеве боярство у боротьбі з господарем заручилося підтримкою Австрійської імперії, яка в той час в черговий раз воювала з Близькою Портою. Зрештою Микола Маврокордато був захоплений австрійськими військами і ув'язнений у фортецю. Взяття під варту господаря викликало обурення турецького уряду. Тимчасовим намісником у Валахію – каймаканом – був призначений рідний брат Миколи – Іван Маврокордато, якому доручалося здійснення каральних заходів проти боярства. Проте Іван намагався інтригувати, щоб закріпитися на волоському престолі. Він вступив у змову з місцевою аристократією та емісарами Австрійської імперії. Але волоське боярство рано святкувало перемогу – в результаті Пассаровицького мирного договору 1718 р. Дунайські князівства, як і раніше, залишилися у васальній залежності від Порти, і Микола був поновлений на престолі.

З досвіду попереднього правління господар виніс ряд уроків. Він зрозумів, що у розореній країні селянство найближчим часом навряд зможе бути істотною опорою для влади. Тому, зберігаючи лояльність до місцевого боярства, і навіть виклопотавши йому прощення у султана за участь в антитурецьких діях, господар зробив ставку на своїх одноплемінників, наближаючи фанаріотів до двору і витісняючи місцеву аристократію. М. Маврокордато розпустив місцевий диван, що мав дорадчі функції та був останнім оплотом боярства.

Микола сприяв розвитку приватної торгівлі в Дунайських князівствах, що призвело до посилення панування грецьких купців в економічному житті Молдови і Валахії, оскільки вони спиралися на значний власний капітал і розгалужені міжнародні зв'язки, а також були значно енергійнішими та спритнішими ніж місцеві бояри.

Чимало зробив Микола Маврокордато і для розвитку освіти в Дунайських князівствах. Проте основною мовою освіти, науки і культури стала грецька. У заснованій господарем академії всі професори були греками. Переважно грецьким за походженням було молдавське

⁸ Тут і далі генеалогія князівської гілки Маврокордато подається за працями: *Stourdzia M.D. Ibid.* – P. 319–330; *Дворянские роды Российской империи...* – С. 228–230; *Legrand E. Genealogie des Mavrocordato de Constantinople.* – Paris, 1900.

⁹ *Мохов Н.А. Указ. соч.* – С. 349.

і волоське духівництво. Взагалі, за діяльність на ниві освіти і підтримку грецької культури сучасники називали рід Маврокордато "грецькими Медичі".

Микола навіть намагався перетворити Молдову на спадкове володіння роду. 1709 р. він вів таємні перемовини з російським царем Петром I, в результаті яких було досягнуто домовленості про відторгнення Дунайських князівств від Османської Порти під протекторат Росії із збереженням в Молдові династії Маврокордато в статусі васальних правителів. Проте діяльність Миколи викликала підозри османського уряду, і хоча доказів його зради у них не було, М. Маврокордато позбавили престолу, який був переданий Дмитру Кантемиру. І лише після переходу Д. Кантемира на сторону російського царя і закінчення невдалого для Росії Прутського походу (1711), підозри з Миколи Маврокордато було знято, і він повернув собі Молдавське князівство¹⁰.

Наступним, без сумніву, видатним представником роду Маврокордато на престолі Молдови і Валахії став один з синів господаря Миколи Олександровича Маврокордато від шлюбу з Пульхерією Цукі – Костянтин Миколайович (1711, Бухарест – 1769, Ясси). Він багато разів призначався господарем Дунайських князівств: Молдови – у 1733-1735, 1741-1743, 1748-1749, 1769 рр. і Валахії – у 1730, 1731-1733, 1735-1741, 1744-1748, 1756-1758, 1761-1763. Багато у чому Костянтин був послідовником політики свого батька. Саме йому належить заслуга у реформуванні соціального і економічного життя князівств.

Політика Османської імперії в Молдові і Валахії призвела до загострення боротьби між аристократичними кланами – місцевою елітою і греками-фанаріотами. Антифанаріотські повстання місцевих бояр відбулися в Бухаресті у середині XVIII ст. під час правління Матвія Гики (1752–1753) і Костянтина Раковиці (1753–1756), а потім 1759 р. в Яссах – при Іоанні Каллімакі (1758–1761).

Усвідомлюючи складне економічне і соціальне становище, що склалося в князівствах, Костянтин Миколайович Маврокордато наважився на ряд змін у фіскальній і аграрній системі Молдови і Валахії, які повинні були зняти напругу в суспільстві, в тому числі й зміцнити положення місцевої аристократії.

Так, зокрема, служиле боярство, що існувало за рахунок відрахувань від центральної ренти, залежно від посади було розділене на три ранги, кожний з яких мав певні доходи і привілеї. Боярський чин не передавався у спадок. Нащадки бояр перших двох рангів називалися нямурь, а третього – мазили. Бояри, котрі одержували вищі чини, звільнялися від подушної податі. Мазили – нащадки бояр, що мали нижчі посади, також звільнялися від податей, а також могли передавати своє звання у спадок і мати ряд привілеїв за умови сплати певного податку. Ці реформи припинили масове розорення місцевої аристократії, усуненої з вищих державних і придворних посад.

Для кожного посадовця було встановлене дарування, яке виплачувалося із засобів, одержуваних за рахунок стягнення з кожного платника податків додаткових сум на утримання державного апарату. Кожному урядовцю відводилося певне число селян-скутельників, звільнених від державних податків і зобов'язаних натомість виконувати повинності на користь посадовця. Прагнучи відродити платоспроможне селянське господарство і зупинити поголовну втечу селян, Костянтин Маврокордато рядом законодавчих актів 40-50-х рр. XVIII ст. відмінив особисту залежність селян від землевласників. Разом з тим посилювалась залежність селян від держави, коли їм без дозволу властей заборонялося покидати місця, де вони числилися в податних списках.

Костянтин Маврокордато реформував податкову систему князівств. Відмінивши ряд податків, він збільшив розмір подвірної податі – біра, який стягувався чотири рази на рік. Від сплати біра звільнялися лише служилі бояри, монастирі і священники. Однак вже за К. Маврокордато розмір біра значно збільшився, було запроваджено і деякі інші податки.

З метою зміцнення влади господаря К. Маврокордато здійснив ряд внутрішньополітичних реформ. Він удосконалив порядок управління повітами. На чолі кожного з них були пос-

---

¹⁰ Долгоруков П.В. Записки князя Петра Долгорукова / Пер. с фр. А.Ю. Серебрянниковой. – СПб., 2007. – С. 118.

тавлені два справники, на яких лежало виконання адміністративних, фіскальних і судових функцій. При господарському дворі створювався інститут суддів, що призначалися з великих бояр, і встановлювалося письмове ведення справ у ході судових розглядів.

Реформи Костянтина Маврокордато торкнулися і церковного життя князівств, значно обмеживши втручання константинопольського патріархату. Молдавський і волоський митрополити лише формально зберігали підпорядкування константинопольському патріарху, фактично ж підлягали господарю. Господарі практично затверджували вибраних митрополитів, залишаючи константинопольському патріарху лише формальну сторону цього процесу. Ігумени монастирів вибиралися тільки з місцевих ченців, і кожен з них був напряму підзвітний господарю. Розпорядженням від 1761 р. Костянтин Маврокордато обмежив відрахування від доходів місцевих монастирів зарубіжним православним монастирям лише п'ятьма відсотками від всіх доходів¹¹.

Реформи Костянтина Маврокордато по-різному оцінювалися сучасниками. Викликають вони суперечки й у істориків¹². Але потрібно відзначити, що, не дивлячись на своє грецьке походження, приналежність до одного з впливових родів Фанара і необхідність виявляти лояльність до османського двору, якому він був зобов'язаний престолом, Костянтин Маврокордато проводив політику на користь зміцнення і успішного розвитку Дунайських князівств. Без сумніву, Костянтин Маврокордато був вимушений миритися з посиленням залежності князівств від Османської імперії. Так, для контролю за діями господарів турецьким двором був введений інститут ефенді, спеціальних урядовців, що перебували при дивані князівств. Вони фактично контролювали ситуацію в країнах і нескінченно втручалися у внутрішні справи Молдови і Валахії.

Доля Костянтина Маврокордато склалася трагічно. Практично двадцять років свого життя господар витратив на боротьбу за владу. Багато в чому вона була на користь османського уряду. Граючи на суперечностях – між претендентами на престол, між фанаріотами і місцевою аристократією – турки послаблювали Дунайські князівства, що гарантувало безпеку їхній владі в Молдові та Валахії. Костянтин Маврокордато ж вважав, що лояльність до османського уряду можна поєднати з діяльністю на користь князівств. Прагнучи стабілізувати ситуацію в Молдові та Валахії, він розглядав себе як "доброго адміністратора від турків".

1769 р. в ході російсько-турецької війни царські війська здобули фортецю Хотин і зайняли практично всю територію Молдови. Костянтин Маврокордато, що знаходився в столиці князівства Ясси, намагався втекти до Трансильванії, проте був полонений росіянами і незабаром помер.

Господарями Молдови і Валахії у різний час були й інші представники роду Маврокордато. Так, рідний брат Миколи Олександровича – Іван Олександрович Маврокордато (1684, Константинополь – 1719, Бухарест) – займав престол князівства Валахії в 1716–1719 рр., а рідний брат Костянтина Миколайовича – Іван Миколайович Маврокордато (1712, Константинополь – 1747, Константинополь) – престол Молдови в 1743–1747 рр. Старший з синів Костянтина Миколайовича від шлюбу з Катериною Росетті – Олександр Костянтинович Маврокордато, на прізвище "Делі-Бей" («Божевільний принц») (1742–1812) – був господарем Молдови в 1782–1785 рр., а син Івана Миколайовича – Олександр II Іванович Маврокордато, на прізвище "Фіраріс" («Утікач») (1745, Константинополь – 1819, Москва) – господарем Молдови в 1785–1786 рр.

Бурхливі історичні події XVIII – першої половини XIX ст. позначились на долі роду Маврокордато. Поразка Туреччини у війнах з Російською імперією сприяла ослабленню залежності Молдавського і Волоського князівств від Османської імперії. Кучук-Кайнарджийський мир 1774 р. зафіксував право Російської імперії на покровительство Дунайським князівствам. Після російсько-турецької війни 1806–1812 рр. за Бухарестським мирним договором 1812 р. територія між річками Дністер і Прут, названа 1813 р. Бессарабією, увійшла до складу Росій-

¹¹ Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. В.Н. Виноградов. – М., 1987. – С. 110–112; *Мохов Н.А.* Указ. соч. – С. 391–404.

¹² Докладніше див.: *Мохов Н.А.* Указ. соч. – С. 405–406.

ської імперії. На решті території Молдавського князівства після виведення російських військ була відновлена влада турецького султана. 1821 р. у результаті повстання в Молдові Османській імперії довелося відмовитися від практики призначення господарів з числа фанаріотів, замінивши їх висуванцями з місцевих бояр. Російсько-турецький Адріанопольський мирний договір 1829 р. розширив автономію Дунайських князівств. 1859 р. відбулось об'єднання обох князівств в одну державу на чолі з господарем Олександром Куза. 1862 р. ця держава стала називатися «Румунія».

Різні гілки роду Маврокордато опинилися в різних державах: у Російській імперії, куди емігрували деякі його представники ще за турецького панування в Дунайських князівствах чи потрапили через приєднання Бессарабії; у Румунії, де Маврокордато стали невід'ємною частиною національної аристократії; у Греції, де вони стояли у витоків боротьби за звільнення і формування незалежної держави. Деякі представники роду подовгу мешкали в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції.

Одним з перших Маврокордато, що оселилися в Російській імперії, був Олександр Іванович Маврокордато. Він народився в передмісті Константинополя Фанар 1 липня 1754 р.¹³ в сім'ї господаря Молдови Івана Миколайовича Маврокордато та його другої дружини Султани Мано, котра походила із старовинного і впливового фанаріотського роду македонського походження. Існують припущення, що юний князь здобув освіту у Петербурзі, що в значній мірі зумовило його проросійські настрої. Відомо, що, ставши в 1785 р. господарем Молдови, Олександр II Маврокордато підтримував таємні зв'язки з царським урядом, надавав йому неоцінні послуги і "з великої відданості Престолу Російському сприяв підкоренню і приєднанню Криму і тим самим накликав на всю свою фамілію незадоволення Оттоманської Порти"¹⁴. Князь був автором одного з перших планів звільнення Греції від турецького ярма¹⁵.

Олександр II Маврокордато за короткий період свого правління встиг досягти деяких успіхів і у внутрішній політиці Молдавського князівства. Він виступив проти поширення так званого "дарування" селянами свого нерухомого майна поміщикам. Розуміючи, що такі "дарування" відбуваються під тиском і зрештою призводять до розорення дрібних власників, які є опорою держави, господар 1786 р. видав грамоту, якою за такі дії передбачалося ганебне покарання – биття батогами перед господарським палацом¹⁶.

Проросійські симпатії господаря, його лояльність щодо Російської імперії під час істерики та розгубленості турецької влади через окупацію 1783 р. Криму, не могли не викликати обурення султанського двору, тому Олександр Маврокордато був вимушений 1787 р. шукати прихистку в Російській імперії під покровительством імператриці Катерини II, котра "виявила про нього своє високе піклування в маніфесті 7 вересня 1787 року, даному у зв'язку з вимогою Порти про його видачу"¹⁷. Дійсно, видача Олександра Маврокордато була однією з вимог османських властей, викладених в ультиматумі до російського уряду. Цей документ був направлений влітку 1787 р. російському послу в Константинополі Я.І. Булгакову і містив також такі позиції: відкликання російських консулів з Ясс, Бухареста і Александрії, допущення турецьких консулів у всі російські гавані і торгові міста, визнання грузинського царя Іраклія османським підданим, догляд всіх російських кораблів в Чорному морі. Неприйняття цього ультиматуму російською стороною призвело до нової російсько-турецької війни¹⁸.

¹³ Традиційна дата його народження викликає деякі сумніви, оскільки його батько – господар Іван Миколайович Маврокордато помер 1747 р. (на цей факт звернув увагу у своїх статтях відомий молдавський учений В. Мискевка). Див.: *Mischevca V. Alexandru II Mavrocordat (Firaris) // Revista de istorie a Moldovei. – Chisinau, 2003. – №3–4. – P. 68.* Можна припустити, що Олександр Іванович Маврокордато народився у 1745 р.

¹⁴ РДІА., ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 2.

¹⁵ Про його діяльність за часів господарювання в Молдові детальн. див.: *Mischevca V. Ibid. – P.68-73.*

¹⁶ *Мохов Н.А.* Указ. соч. – С. 377–378.

¹⁷ РДІА., ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 2.

¹⁸ *Соловьев С.М.* Учебная книга русской истории // Соловьев С.М. Сочинения: В 22-х т. – М., 1995. – Т. XVIII. – С. 458.

Олександр Маврокордато був дійсно оточений увагою імператриці та царського двору, що є цілком зрозумілим, враховуючи філеллізм російського суспільства, а також балканські устремління Катерини II та її "грецький проект". Князь володів будинком у Москві, у Великій Дмитровській слободі (нині – Пушкінська вулиця, 15а). Особняк, оточений обширним садом, мав живописне видовище. Пізніше будинком володів московський генерал-губернатор світліший князь Д.В. Голіцин, мати якого послужила прототипом графині з «Пікової дами» О.С. Пушкіна. Олександрові Івановичу належало і кілька маєтків під Москвою. Сільце Лапіно налічувало 20 дворів та 48 душ чоловічої і 61 жіночої статі. На лівій стороні річки Медвенки розташовувався панський скотний двір. У сільці Власиха нараховувалося 6 дворів та 18 душ чоловічої і 25 жіночої статі, знаходився млин. Їх мешканці спеціалізувалися на прядінні льону і тканні полотна. Там само розташовувався панський будинок – двоповерховий, дерев'яний, на кам'яному фундаменті, з фруктовим садом. Але найвідомішим і найприбутковішим з маєтків Олександра Івановича було село Всесвятське, із старовинною садибою, заснованою князями Милославськими ще в XVII ст. Саме тут князь О. Маврокордато прожив більше тридцяти років. Помер він у Полтаві 8 (20) лютого 1819 р., був перевезений до Москви і похований на цвинтарі Московського Свято-Данилового монастиря¹⁹.

Олександр Маврокордато був одружений двічі. Перша його дружина – Зафіра Караджа, дочка великого драгомана Порти і господаря Валахії Миколи Скарлатовича Караджі. Єдина дочка від цього шлюбу Катерина виховувалася на казенний рахунок в Інституті шляхетних дівчат²⁰, була наближена до російського імператорського двору і пожалувана званням фрейліни імператриці Катерини II²¹.

1796 р. вже в Росії Олександр Маврокордато одружувався вдруге з графинею Олександрою Львівною Санті²² (? – 1855, Москва), дочкою графа Льва Францевича Санті і Анни Олександрівни Нарбекової. Родоначальник російської гілки Санті – п'ємонтець Франц Матвійович (1683–1758), дід Олександри Львівни, прибув до Санкт-Петербурга 1724 р. на запрошення імператора Петра I "для опрацювання геральдичного мистецтва". Він був призначений товаришем герольдмейстера і за дуже короткий час склав герби для багатьох міст Російської імперії. 1725 р. Ф. Санті був призначений на одну з найзначніших придворних посад – оберцеремоніймейстера імператорського двору. Він належав до кола осіб, близьких до імператора Петра I. 1727 р. за участь у змові графа Петра Толстого, метою якої було звести на престол старшу з дочок Петра I – герцогиню Гольштинську Анну, був засланий до Сибіру. Свободу Францу Матвійовичу принесло воцаріння молодшої дочки Петра I – Єлизавети. Примітною особою був і один з братів Олександри Львівни – граф Олександр Львович Санті (1769–1838), київський губернатор (1811–1813) та генерал-лейтенант²³. Шлюб з Олександрою Львівною Санті зміцнив становище Олександра Маврокордато серед російської аристократії. Молода дружина на 36 років пережила свого чоловіка і, вірогідно, навіть свою пасербицю, оскільки підмосковний маєток Всесвятське перейшов у рід графів Санті. Поховали Олександру Львівну поряд з чоловіком на цвинтарі Московського Свято-Данилового монастиря²⁴.

Відомо і про існування позашлюбного сина господаря Олександра Івановича Маврокордато – Івана Олександровича Гульянова (бл. 1786 – 1841, Ніцца), відомого російського лінгвіста-єгиптолога і дипломата²⁵.

¹⁹ Ця дата є усталеною для більшості істориків. Вона підтверджується і листуванням родини князя з урядовими закладами про перевіз тіла спочилого князя з Полтави до Москви (РДІА, ф.1263, оп.1, спр.168, арк.368; спр.180, арк.633). Хоча у клопотанні Д.Г. Маврокордато про визнання за ним князівського титулу наводиться інша дата: 18 лютого 1818 г. (РДІА, ф.1412, оп.12, спр.9, арк.2-2зв.).

²⁰ РДІА, ф. 468, оп. 1, спр. 3897, арк. 128.

²¹ Там само. Ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 2зв.

²² Там само. Ф. 938, оп. 1, спр. 308, арк. 4.

²³ *Арсеньев В.С.* Графы Санти и де Шамборан: Поколенные росписи // Известия Тамбовской ученой архивной комиссии. – 1906. – Т. 51. – Отд. 2. – С. 81–90.

²⁴ Там же.

²⁵ *Губастов К.А.* Генеалогические сведения о русских дворянских родах, происшедших от внебрачных союзов / Публ. Р.Г. Красюкова. – СПб., 2003. – С. 59; Отчеты Императорской Академии наук по Отде-

Близько 1770 р. до Російської імперії виїхала і сім'я однієї з сестер Олександра Маврокордато – Катерини Іванівни Маврокордато. Її чоловіком був князь Раду (Радукан) Кантакузен (1725–1774), людина близька до господаря Маврокордато, як по крові, так і за політичними поглядами. І він, і його нащадки прислужилися Російській імперії. Так, сам Раду під час російсько-турецької війни допоміг російським військам захопити Ясси (1769) і приєднався зі своїм корпусом волоських гусар до російської армії під командуванням графа П.О. Рум'янцева-Задунайського. Особливо відзначився Родіон Матвійович (так називали Раду Кантакузена в Росії) в битві під Силістрією (1773). Сини Раду – Микола (1760–1841) – брав участь у військових діях російської армії проти турок, у тому числі під Ізмаїлом. Він створив так званий "Левантський" полк з добровольців, переважно арнаутів (албанців), яких відповідно до розпорядження російського уряду поселив на річці Буг. Князь командував Малоросійським кірасирським полком, а з 1808 р. став наказним отаманом Бузького козачого війська, разом з яким брав участь в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.²⁶

У Російській імперії знайшла притулок разом зі своїми дітьми ще одна представниця роду Маврокордато – Ралу Олександрівна (1782 – 1860, Афіни), єдина дочка господаря Молдови Олександра Костянтиновича Маврокордато, на прізвище "Божевільний принц", і його дружини Марії Каллімакі, що походила з впливового фанаріотського роду. Ралу Маврокордато вийшла заміж за Костянтина Олександровича Мурузі (1785–1821), онука молдавського господаря Костянтина Дмитровича Мурузі (?–1788) і сина господаря Молдови і Валахії Олександра Костянтиновича Мурузі (?–1816). 1811 р. на мирних переговорах Росії з Туреччиною до складу турецької делегації входив дядько Костянтина Олександровича – Дмитро Мурузі (1768–1812). Саме він познайомив міністра закордонних справ Російської імперії графа М.П. Рум'янцева зі змістом секретної інструкції, яку отримала турецька делегація від свого уряду для ведення перемовин (інформація ця надійшла від великого драгомана Порти – рідного брата Дмитра Мурузі Панайота (бл. 1780–1812)). Це дозволило Російській імперії укласти найвигідніший для себе мирний договір, що одержав назву Бухарестського. Однак турецькій владі стало відомо про зраду князів Мурузі, і вони були страчені.

Кілька родин князів Мурузі знайшли захист у Російській імперії. Серед них була і Ралу Олександрівна Мурузі, уроджена Маврокордато. За заслуги князів Мурузі перед російською короною їх нащадкам були подаровані землі в тільки що приєднаній до Російської імперії Бессарабії, дочки наближені до двору, а хлопчики зараховані до Пажеського корпусу для виховання і здобуття освіти за казенний рахунок.

У Державному архіві Одеської області зберігається листування 1829 р. між згаданою Ралу Олександрівною Мурузі та Кишинівською грецькою допоміжною комісією при генерал-губернаторі Новоросійському і Бессарабському. З цих документів відомо, що родина Мурузі мешкала в с. Комарове Хотинського повіту Бессарабської губернії і складалася: з синів – Алеко, 28 років, Димитрія, 26 років, Панайота, 14 років, Костянтина, 9 років і дочок – Зоїці, 18 років, Євфросинії, 16 років, Марії, 14 років, Агліци, 10 років і старенької матері, 99 років.²⁷

З дітей Ралу Олександрівни найбільш відомий Панайот Костянтинович Мурузі (1816–1859), учасник Кримської війни 1853–1856 рр., командує грецькими добровольчими загонами у складі російської армії.²⁸

лению русского языка и словесности за первое десятилетие с его учреждения, составленные по определению Отделения академиком П.А. Плетневым. – СПб., 1852. – С. 45–47.

²⁶ Дворянские роды Российской империи... – С. 222–226; Руммель В.В., Голубцов В.В. Родословный сборник русских дворянских фамилий: В 2-х т. – СПб., 1886. – Т. 1. – С. 352–358; Nicol D.M. The byzantine family of Kantakouzenos, ca. 1100–1460. – Washington, 1968; Ferrand J. Les familles princieres de l'ancien Empire de Russie. Recueil genealogique. – Paris, 1998. – 2 ed. – V. 2. – P. 31–42.

²⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 200, спр. 72.

²⁸ Каратеев М.Д. Княжеские роды // Арабески истории. – М., 1994. – Кн. 1: Русский взгляд; Дворянские роды Российской империи ... – С. 230–231; Marinescu F. Etude genealogique sur la famille Mourouzi. – Athenes, 1987; Ferrand J. Ibid. – 1997. – V. 1. – P. 165–169.

Вслід за господарем Олександром в Російській імперії облаштувалось ще дві родини. Стефан Скарлатович Маврокордато (1789, Константинополь – 1850), внучатий племінник господаря Костянтина Миколайовича, залишився на території Бессарабії, що відійшла до Російської імперії. Стефану, як і представникам інших "закордонних грецьких боярських" родів – Мавроді, Гика, Мавроєні, Суццо, Схіна, Власто, котрі виявили лояльність щодо російської влади, царський уряд встановив щомісячну пенсію у розмірі 210 рублів. Причому треба відзначити, що таку велику суму з 29 персон, внесених до списку, одержали лише двоє – згаданий Стефан Маврокордато і родина князя Гика²⁹.

1822 р. князь Стефан Маврокордато звернувся до великого князя Костянтина Павловича з проханням прийняти його сина Скарлата під своє високе заступництво³⁰. Стараннями великого князя юний Скарлат Стефанович Маврокордато, якого в Росії часто називали Карлом Стефановичем, 1822 р. був влаштований у польську аплікаційну школу для отримання освіти. 1827 р. за клопотанням Костянтина Павловича Скарлат Стефанович одержав імператорський дозвіл на прийняття ним російського підданства³¹. Служив Скарлат Маврокордато в російській армії в лейб-гвардії кінній артилерії і дослужився до чину полковника. 1830 р. він брав участь у придушенні так званого польського бунту³². 1851 р. рішенням Державної ради Скарлату Стефановичу Маврокордато було дозволено титулуватися в Росії князем Молдавським³³.

Побрався Скарлат Стефанович з Агласю-Катериною Костянтинівною Катаказі (бл. 1819–?), дочкою бессарабського губернатора Костянтина Антоновича Катаказі (1785–?) та онукою знаменитого господаря Молдови і Валахії Костянтина Олександровича Іпсиланти (1760–1816), ім'я якого нерозривно пов'язане з історією Києва³⁴. Помер князь Скарлат Стефанович бездітним 11 серпня 1851 р. і був похований на Виноградівському кладовищі при Свято-Покровській церкві міста Новомиргорода Херсонської губернії³⁵.

В Російській імперії мешкав і Дмитро Георгійович Маврокордато (1849, Афіни – 1917, Одеса), троюрідний племінник вже згаданого Скарлата Стефановича. У січні 1862 р. княгиня Марія Іванівна Маврокордато, "вдова грецького підданого Георгія Маврокордато", яка постійно мешкала в Берліні, звернулася з проханням на ім'я російського імператора про дозвіл на зарахування до Морського кадетського корпусу її сина Дмитра. Імператор Олександр II, розглянувши клопотання, повелів прийняти юного князя для навчання на казенний рахунок, доручивши контролювати виконання своєї волі Міністерству закордонних справ і Морському міністерству³⁶. Потрібно відзначити, що це було виняткове благодіяння, оскільки згідно із законами Російської імперії іноземні піддані не могли діставати освіту у російських військових навчальних закладах. Про особливий статус Дмитра Георгійовича Маврокордато і надану їм високу імператорську милість наголошується і в документах Морського кадетського корпусу, де він навчався³⁷. Як правило, такі виключення робилися тільки в особливих випадках, наприклад, для нащадків споріднених і дружніх Романовим королівських і князівських династій.

²⁹ ДАОО, ф. 1, оп. 200, спр. 71, арк. 99–99зв.

³⁰ РДІА, ф. 1343, оп. 46, спр. 520, арк. 5–6.

³¹ Там само.

³² Там само. Ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 2зв.

³³ Там само. Арк. 9–11зв.

³⁴ Докладніше див.: *Mischevca V., Zavitsanos P. Principele Constantin Ypsilanti. 1760–1816.* – Chisinau, 1999; *Щербина В.* Спомин у Києві про рід Іпсиланти // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 336–340; Греки на українських тернах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.В. Томазов, Л.В. Яковлева, О.В. Ясь. – К., 2000. – С. 146; *Мазарати С.Н., Томазов В.В.* Род Іпсиланти: (Історико-генеалогічний очерк) // Збірник на пошану Людмили Андріївни Проценко. Записки Українського генеалогічного товариства. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 92–102.

³⁵ РДІА, ф. 549, оп. 2, спр. 43, арк. 3.

³⁶ Російський державний архів Воєнно-морського флоту (далі – РДА ВМФ), ф. 432, оп. 5, спр. 5528, арк. 3.

³⁷ Там само. Оп. 1, спр. 4625, арк. 2–2зв.

Після закінчення повного курсу Морського училища й успішного складання іспитів, 11 квітня 1870 р. Дмитру Георгійовичу було надано чин гардемарина, а 14 травня того ж року зараховано до 6-го флотського екіпажу (Балтійський флот).

Дмитро Георгійович Маврокордато брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. 17 березня 1879 р., вже після закінчення військових дій, князя залишили на болгарській службі та призначили військовим і цивільним капітаном порту м. Варна (Болгарія). Лише 1 серпня 1880 р. прийшов наказ про його повернення в Росію³⁸.

10 червня 1885 р. Дмитро Георгійович Маврокордато за власним бажанням був звільнений від дійсної військової служби через домашні обставини з наданням чину капітана 2-го рангу та правом носіння мундира. Всього за час служби він провів у морі 3206 днів, що дорівнює 106 місяцям і 26 дням³⁹.

У відставці Дмитро Георгійович разом з родиною мешкав на півдні України – спочатку в Миколаєві, а з 1889 р. – в Одесі. 1890 р. князь повернувся на службу, однак уже не до Воєнно-морського флоту Російської імперії, а в Добровільний⁴⁰. Так називалося пароплавання, створене 1878 р. на пожертви населення з метою розвитку російського торговельного мореплавання, яке також було резервом військового флоту. Зокрема, під час російсько-японської 1904–1905 рр. і Першої світової війни судна Добровільного флоту використовувалися в якості допоміжних крейсерів і військових транспортів.

Спочатку Дмитро Георгійович служив у Добровільному флоті помічником капітана, а з 1898 р. – капітаном пароплава. 1907 р. став завідувачем конторою Добровільного флоту в Одесі, а з 1908 р. – інспектором пароплавання. З 1912 р. князь – директор-розпорядник Добровільного флоту, а з 1913 р. – керуючий справами та генерал-майор у відставці⁴¹.

Старший з синів Дмитра – Георгій Дмитрович Маврокордато (1881, Миколаїв – 1939, Белград) – російський дипломат, автор капітальних праць з історії Угорщини, а молодший – Микола Дмитрович (1889, Одеса – 1918, Архангельськ) – лейтенант російського флоту, розстріляний більшовиками.

Сам князь помер в Одесі в 1917 р., а його вдова Марія Євангеліївна, уроджена Балтаджи, і дочки Софія Дмитрівна Альфтан і Зоя Дмитрівна Піггот після більшовицького перевороту виїхали до Афін, де і померли. Княгиня Марія Маврокордато залишила світ 31 січня 1932 р., Софія Дмитрівна Альфтан – 1934 р., а Зоя Дмитрівна Піггот – 1953 р.⁴²

Так чином, рід Маврокордато, як багато інших фанаріотських родів, відіграв значну роль у зовнішній та внутрішній політиці низки країн. Чільні представники династії Маврокордато, затиснуті між інтересами двох великих держав – Оттоманської Порти та Російської імперії, були вимушені лавірувати, враховувати баланс сил, неодноразово змінювати свої політичні симпатії, що дозволяло їх протягом століть зберігати в свої руках владу, впливати на перебіг подій. Однак нерідко це мало фатальні наслідки як для керованих ними країн, так і для самої династії. Роль фанаріотів у європейській та османській політиці XVII–XVIII ст. суперечлива і неоднозначна, однак з їхнього середовища вийшло чимало видатних державних діячів, а їхні діяння ще потребують подальшого об'єктивного висвітлення.

³⁸ Відомості про службу князя Дмитра Георгійовича Маврокордато містяться в його послужному списку: РДА ВМФ, ф. 417, оп. 4, спр. 3606, арк. 4–7зв.

³⁹ РДІА, ф. 1343, оп. 46, спр. 523, арк. 4зв.; РДА МВФ, ф. 417, оп. 4, спр. 3606, арк. 8-8зв.; Оп. 5, спр. 3225, арк. 51–52.

⁴⁰ РДІА, ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 3.

⁴¹ РДА ВМФ, ф. 417, оп. 5, спр. 3225, арк. 51–52; РДІА, ф. 1412, оп. 12, спр. 9, арк. 2зв. –3.

⁴² Докладніше про долю Дмитра Георгійовича Маврокордато та його родину див.: *Томазов В.* Князі Маврокордато в Російській імперії: Дмитро Георгійович Маврокордато та його родина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2007. – Число 14. – С. 94–113.